

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
АКАДЕМІЯ МУНІЦИПАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

The background of the cover features a large, stylized illustration of a yellow pencil pointing downwards. The pencil is positioned diagonally across the frame. Behind the pencil, there is a faint line graph on a grid, with a red line showing a downward trend. The overall color palette is warm, dominated by yellows and oranges.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ДРУГЕ ВИДАННЯ

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй
Академія муніципального управління

Сталий розвиток суспільства

Навчальний посібник

Київ – 2011

Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. – 2 вид. – К.; 2011. – 392 с.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист Міністерства від 04.08.2011 №1/11-7263).

У посібнику розглянуто сутність, актуальність, причини та передумови сталого розвитку, роль ООН у вирішенні глобальних проблем людства, значення сталого розвитку для економічного зростання, впровадження принципів сталого розвитку в Україні, можливості використання інструменту соціальної мобілізації для сталого місцевого розвитку, а також досвід проектів ПРООН в напрямку впровадження засад сталого розвитку.

Посібник підготовлено у межах проекту «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку», який впроваджує Програма розвитку ООН в Україні, для студентів, викладачів, урядовців, широкого загалу – усіх, хто цікавиться проблемами сталого розвитку.

Думки, висновки чи рекомендації належать авторам та упорядникам цього видання і не обов'язково відображають погляди Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй чи інших агенцій ООН.

Автори:

Садовенко Анатолій Павлович, кандидат історичних наук, доцент (вступ, розділи 1, 5, 6, 7, 10, післямова);

Масловська Людмила Цезарівна, доктор економічних наук, професор (розділ 3);

Середа Валентина Іванівна, кандидат економічних наук, доцент (розділи 2,3,8,9);

Тимочко Тетяна Валентинівна, Голова Всеукраїнської екологічної ліги (розділ 4).

Науковий редактор, керівник авторського колективу А.П.Садовенко.

Рецензенти:

Корецький Микола Христофорович, д.н.держ-упр., професор, завідувач відділом інвестиційної політики та розвитку місцевого самоврядування Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Лях Віталій Васильович, д. філос.н., професор, завідувач відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії ім.

Г. С.Сковороди НАН України;

Удовиченко Володимир Петрович, д.е.н., професор, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки, міський голова м. Славутича;

Посібник видається в рамках проекту ПРООН «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку» за фінансової підтримки Швейцарської Конфедерації.

Усі матеріали цієї публікації можуть бути вільно використані як повністю, так і окремо. Передрук повинен містити посилання на Представництво Програми розвитку ООН в Україні.

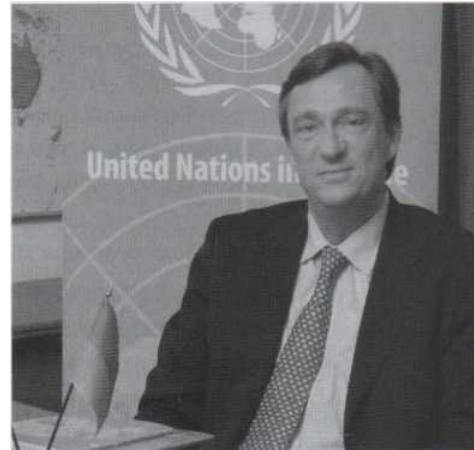
Представництво ПРООН всіляко вітає якнайширше поширення його інформаційної продукції серед ЗМІ, органів державної та місцевої влади, громадських організацій, аналітичних центрів, освітніх установ тощо.

ЗМІСТ

	Стор.
Вступне слово.....	6
Вступ.....	8
Передмова до першого видання.....	10
Розділ 1. Сталий розвиток суспільства – глобальний виклик врядуванню XXI століття.....	17
1.1. Актуальність проблеми сталого розвитку	17
1.2. Причини виникнення ідей сталого розвитку.....	18
1.3. Сутність сталого розвитку.....	25
1.4. Передумови сталого розвитку.....	28
1.5. Взаємозв'язок людини і людства з природою.....	30
1.6. Основні засади нового управління.....	37
Розділ 2. Роль ООН у визначенні засад сталого розвитку.....	49
2.1. Система Організації Об'єднаних Націй.....	49
2.2. Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.).....	56
2.3. Саміт тисячоліття.....	63
2.4. Цілі розвитку тисячоліття.....	64
2.5. Світовий саміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002р.).....	67
2.6 Саміт ООН з питань Цілей розвитку тисячоліття (2010 р.).....	72
Розділ 3. Економічне зростання і сталий розвиток.....	83
3.1. Економічний розвиток та економічне зростання.....	83
3.2. Фактори економічного зростання і сталий розвиток.....	88
3.3. Теорії сталого розвитку.....	93
3.4. Слабка та сильна стійкість.....	96
3.5. Індикатори сталого розвитку.....	101
Розділ 4. Екологічні проблеми у контексті сталого розвитку.....	119
4.1. Актуальність екологічно збалансованого розвитку.....	119
4.2. Основні екологічні проблеми України.....	122
4.3. Екологічні проблеми у стратегії національної безпеки України.....	130
4.4. Пріоритети збалансованого розвитку.....	135

Розділ 5. Людський розвиток як головний чинник і показник суспільного прогресу	149
5.1. Поняття людського розвитку, методи його вимірювання.....	150
5.2. Рівень життя і людський розвиток.....	155
5.3. Здоров'я, тривалість життя і людський розвиток.....	161
5.4. Освіта і людський розвиток.....	167
5.5. Людський розвиток і ґендер.....	171
Розділ 6. Науковий та освітній виміри сталого розвитку суспільства	183
6.1. Роль науки та освіти у визначенні засад сталого розвитку.....	183
6.2. Зміцнення наукової бази з метою сталого розвитку і нового управління.....	187
6.3. Розширення наукового знання про систему Земля.....	189
6.4. Вдосконалення довгострокових наукових оцінок і прогнозів.....	191
6.5. Створення наукового потенціалу.....	192
6.6. Переорієнтація освіти на сталий розвиток.....	194
6.7. Розширення поінформованості населення.....	198
Розділ 7. Взаємодія національних, групових, приватних інтересів та сталий розвиток	205
7.1. Розбіжності інтересів у глобалізованому просторі.....	205
7.2. Конфлікти між окремими групами інтересів у сучасному світі.....	207
7.3. Перспективи подолання конфлікту інтересів.....	210
7.4. Роль громадянського суспільства.....	214
Розділ 8. Україна в контексті переходу на засади сталого розвитку	231
8.1. Проблеми сучасного економічного розвитку України.....	231
8.2. Цілі розвитку тисячоліття та Україна.....	236
8.3. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку.....	242
8.4. Індикатори сталого розвитку в Україні.....	245
Розділ 9. Соціальна мобілізація для сталого місцевого розвитку	259
9.1. Роль громад у розвитку суспільства.....	259
9.2. Соціальна мобілізація.....	263
9.3. Складові елементи соціальної мобілізації.....	266

9.4. Механізм впровадження соціальної мобілізації.....	270
9.5. Проект «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку».....	277
9.6. Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»	285
9.7. Проекти «Програма розвитку та інтеграції Криму і «Чорнобильська програма відродження та розвитку»	288
Розділ 10. Стратегічне планування сталого місцевого розвитку.....	305
10.1. Глобальний вимір сталого місцевого розвитку.....	306
10.2. Значення стратегічного планування на місцевому рівні.....	312
10.3. Організація розробки стратегій сталого місцевого розвитку.....	319
10.4. Формулювання стратегії.....	321
10.5. Впровадження стратегії.....	329
Післямова.....	337
Перелік скорочень.....	340
Предметний покажчик.....	343
Іменний покажчик.....	345
Додатки.....	346

ВСТУПНЕ СЛОВО

З приємністю представляю вам друге видання навчального посібника «Сталий розвиток суспільства» – публікацію, підготовлену на основі існуючого національного та міжнародного передового досвіду і знань для сприяння сталому розвитку на місцевому рівні.

Для Організації Об'єднаних Націй сталий розвиток означає розвиток, який «задовольняє потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби». В якості конкретного кроку на шляху до сталого людського розвитку, багато країн світу об'єднали свої зусилля і затвердили Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ) – набір конкретних цілей зі зниження рівня бідності, розвитку освіти, припинення поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, захисту навколишнього середовища та сприяння Гендерній рівності.

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) сприяє принципам сталого розвитку та заохочує широке залучення й участь всіх груп населення – чоловіків і жінок – у прийнятті рішень на місцевому рівні. Для України додержання цих важливих принципів являє собою можливість розкрити людський потенціал держави і, тим самим, відреагувати на різні виклики в її розвитку. Це величезне завдання, яке потребує колективних зусиль та відданості нинішнього і майбутніх поколінь, особливо молодих людей, які зараз починають свою подорож у суспільному житті.

Саме у відповідь на швидко зростаючий інтерес до усвідомлення та реалізації цього порядку денного в Україні, особливо серед навчальних закладів держави, які бажають включити його до своїх навчальних програм, був розроблений цей навчальний посібник.

У ньому робиться спроба краще пояснити концепцію, описати існуючі методології та, використовуючи напрацьовані за десятиліття сприяння розвитку, орієнтованому на громаду, приклади і різні інструменти соціальної мобілізації, висвітлити головні кроки щодо їхнього успішного застосування. Ми вва-

жаємо, що ця публікація стане ключовим ресурсом для всіх, хто хоче більше дізнатися про сталий розвиток і зробити свій внесок у реалізацію ініціатив у цій сфері в Україні.

Ця робота не була б можливою без тісної співпраці з нашими партнерами з академічних кіл, зокрема, з Академією муніципального управління, органами місцевого самоврядування і центральними органами державної виконавчої влади, організаціями громадянського суспільства базового рівня. Ми вдячні за їхній цінний внесок, активну участь і лідерство. З нетерпінням очікуємо подальшої спільної роботи над цими важливими питаннями.

Олів'є Адам

Координатор системи ООН / Постійний
представник ПРООН в Україні.

ВСТУП

Наприкінці першого десятиліття, що минуло з початку XXI століття, світові лідери зібралися на сесії Генеральної Асамблеї ООН, щоб обговорити питання, яке хвилює всіх людей – мешканців планети Земля. Точніше сказати – громадян планети Земля. Бо, залишаючись етнічно, національно різними, народи все більше зближуються, взаємно впливають і залежать один від одного. Багато в чому світова спільнота функціонує і розвивається за певними спільно визначеними правилами та з використанням спеціально створених міжнародних механізмів.

Глобалізація наче надміцним паском дедалі дужче «стягує» до купи колись розрізнені народи. Скорочуються відстані, спресовується час, у глобальному просторі люди у тісному спілкуванні намагаються будувати своє життя, з тривогою вдивляючись у майбутнє. Стає все більш очевидним, що в глобалізованому світі народи стають заручниками глобальних проблем, які стосуються усіх. Фахівці все ще сперечаються, що в тих проблемах залежить від природного саморозвитку, його циклів, а що – від людей, їхньої діяльності, яка безпосередньо впливає на довкілля.

Але безперечним є факт, що самотужки, поодиноці жодна країна не впорається з такими проблемами як кліматичні зміни, вичерпаність невідновлюваних ресурсів, особливо енергоносіїв, забруднення повітря і води, як не можна поодиноці подолати загрозу руйнівних війн, приборкати міжнародний тероризм, подолати глобальні епідемії, ВІЛ/СНІД, туберкульоз та інші небезпечні масові захворювання.

З моменту прийняття лідерами країн світу Декларації тисячоліття пройшло десять років. Де знаходиться людство, чи наблизилось воно до подолання глобальних проблем і досягнення визначених цілей? Документи ООН, національні звіти з людського розвитку свідчать про певні позитивні зрушення, що наближають досягнення ЦРТ в усьому світі. У той же час існують десятки країн, де розвиток залишається надто уповільненим. У першу чергу, через нестачу ресурсів та з низки інших причин, загальні темпи просування до визначених цілей є неприйнятними, оскільки вони не дозволяють бідним країнам, що розвиваються, не те що стати в один ряд з розвиненими країнами, а хоч би певною мірою наблизитися до них у доступному для огляду майбутньому. Це стосується мільйонів чоловіків та жінок, дітей, молоді, літніх людей. Глобальні проблеми «нависають» над людством як покарання за егоїзм сильних та заможних, загарбницькі війни, з яких складається майже вся історія людства, насильство по відношенню до подібних собі та до природи.

Для глобалі-

зованого світу, у якому народи є взаємопов'язаними та взаємозалежними, це є вкрай небезпечним. Чи існує вихід?

Вихід є. Як альтернатива сучасному незбалансованому розвитку, з'явилась концепція сталого розвитку. Розроблена на основі наукової обробки великого масиву емпіричного матеріалу, глибокого аналізу практики та синтезу нових знань, зазначена концепція отримала характер науково-теоретичного та політичного підґрунтя подальшого розвитку людської цивілізації. Роль головного модератора та координатора відіграла ООН, і в тому її велика заслуга. Ідея сталого розвитку взята на озброєння у різних країнах. Розробляються стратегії сталого розвитку на глобальному, національному, регіональному, місцевому рівнях управління. Їхня реалізація у країнах всіх континентів дала цікаві позитивні результати, значно покращуючи управління в містах і селах. Досягається збалансованість економічного, соціального, екологічного розвитку. Кращі результати досягнуто там, де в розробці та реалізації стратегій сталого місцевого розвитку беруть активну участь місцеві громади, із зазначеного витікають важливі висновки. По-перше, управління суспільними процесами має перейти на засади сталого розвитку. Україні потрібно ретельно вивчати світовий досвід та адекватно реагувати на зусилля ООН у цій сфері. По друге, потрібно не лише ознайомити з ним керівників різних рівнів, а довести до відома усіх громадян та залучити їх до справи, перш за все, на рівні муніципального управління. По-третє, у цій справі треба активно використовувати вищу школу, де є всі умови для навчання зі сталого розвитку студентів різних спеціальностей, навчальних циклів, слухачів різних форм післядипломної освіти.

В Академії муніципального управління дисципліна «Сталий розвиток суспільства» викладається з 2007 року у партнерстві з Програмою розвитку ООН/ Муніципальною програмою врядування та сталого розвитку. Цей досвід, цікавий сам по собі, був обговорений на трьох науково-методичних міжвузівських семінарах. Програма включала в себе і обговорення першого видання навчального посібника «Сталий розвиток суспільства». Критичні зауваження а побажання автори взяли до відома і до роботи під час підготовки другого видання.

Автори разом з ПРООН/МПВСР висловлюють щире подяку усім, хто виявив себе небайдужим до теми, особливо колегам, які внесли конкретні пропозиції щодо удосконалення навчального посібника.

ПЕРЕДМОВА

ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Сталий розвиток суспільства у будь-якому вимірі – чи то глобальному, національному чи місцевому – виглядає сьогодні як одна з найважливіших, невідкладних і всеосяжних проблем. Здається, людство вже наближається до того, щоб дати системні, детально прораховані, з точним передбаченням можливих наслідків відповіді на глобальні виклики епохи.

Але – лише наближається. Хоча відповіді мали бути сформульовані не сьогодні і навіть не вчора. Запізнення складає кілька десятиліть, і застережливі голоси експертів звучать усе тривожніше.

За історичними мірками термін відставання наче і незначний, але треба зважити, що крива історичного розвитку в наш час круто забирає вгору. Зміни, які раніше відбувалися протягом століть і тисячоліть і сприймалися як процес еволюційного розвитку, у наш час отримують карколомний, майже непередбачуваний характер. В основі негативних змін – безвідповідальна, беззастережна і насильницька по відношенню до природи діяльність людини. Неконтрольовані зміни довкілля стосуються основних параметрів існування екосистем, біосфери, усього комплексу, що складає систему "Земля", і це ставить під знак питання саму можливість подальшого існування людини, людства, природи у тих формах, які є наявними дотепер.

Поки що у людства є час, аби принаймні призупинити темпи подальших небезпечних змін, розібратися з їхніми причинами, визначити і реалізувати альтернативні варіанти суспільного розвитку.

З ініціативи Організації Об'єднаних Націй, за активної участі практично усіх її органів та спеціалізованих установ з другої половини минулого століття іде напружена робота, що має на меті довести до світової громадськості розуміння характеру і масштабів небезпеки, скоординувати діяльність міжнародних організацій, урядів, неурядових організацій, науковців у пошуку та реалізації адекватних заходів щодо зниження рівня глобальних загроз.

Йдеться про нову парадигму суспільного розвитку. Індустріальна модель, що була панівною у минулому столітті, завела у безвихідь. Вона призвела до виснаження ресурсів, перенапруги і руйнування екосистем, порушення природної рівноваги. Водночас вона дала переваги тим, хто був заможним і зміг

вирватися вперед, і залишила на узбіччі світового розвитку десятки країн. Відмова від основних негативних засад індустріальної моделі, творчий пошук світових лідерів, науковців, урядів, призвели до формування і закріплення в документах ООН концепції сталого розвитку.

Теорія і практика сталого розвитку суспільства як на глобальному, так і на національному, регіональному чи місцевому рівні, є відображенням об'єктивної потреби переорієнтації економічного, усього суспільного розвитку з урахуванням нагальної вимоги збереження природного та людського потенціалу для нинішнього та майбутніх поколінь.

Реалізація цієї об'єктивної потреби, її повнота і глибина значною мірою залежить від суб'єктивних факторів. Йдеться не лише про розуміння зазначеної потреби, а й про ставлення до неї, опанування шляхів реалізації, готовність людей активно підтримувати відповідну стратегію, особисто брати участь у реалізації. Завдяки зусиллям ООН ця надзвичайно важлива і складна проблема піднята на найвищій щаблі міжнародної взаємодії.

Водночас вона завжди має конкретний місцевий вимір, бо саме у конкретному місті, містечку, селі, протікає життя кожної окремої людини, реалізуються її інтереси, вирішуються повсякденні проблеми.

Світовий досвід доводить, що збалансований суспільний розвиток найбільш повно реалізується за умови використання такого ефективного інструменту, як ініціатива місцевих громад, їхня активна участь у прийнятті та реалізації управлінських рішень щодо проблем, що стосуються як спільноти, так і окремої людини.

У той же час масова і ефективна соціальна мобілізація задля збалансованого місцевого розвитку можлива лише за умови усвідомлення широким загалом його концептуальних основ, шляхів реалізації, нормативно-правових, інституційних, матеріальних засад, внутрішніх та зовнішніх політичних та економічних умов.

Отже, йдеться про необхідність науково-теоретичного осмислення, потужної освітньо-роз'яснювальної роботи серед широкого загалу громадян, муніципальних службовців, виборних осіб місцевого самоврядування. Свій внесок у цю роботу мають зробити усі складові існуючої системи освіти – школи, вищі навчальні заклади, установи післядипломної освіти та підвищення кваліфікації кадрів.

Особлива роль у цій справі належить вищій школі, де наукова робота поєд-

нана з освітньою, існує потужний кадровий науково-педагогічний потенціал, відповідна навчальна база. Саме тут підготовка нової генерації фахівців повинна разом із засвоєнням суто професійних знань орієнтувати і світоглядно, і стосовно конкретної галузі діяльності на віднайдення шляхів і засобів збалансованого розвитку.

Тут є можливість ввести тематику сталого розвитку за участю громад практично в усі ланки навчально-виховного процесу – у навчальну роботу викладачів зі студентами відповідно до освітньо-професійних програм, самостійну роботу студентів, факультативні заняття, заходи культурно-освітнього та виховного характеру.

Це досить великий пласт роботи. Щоб його підняти, потрібні значні зусилля педагогічних колективів, студентів, організаторів навчання. І перш за все, необхідні усвідомлення завдань, ретельне планування, продумана підготовка та організація.

І стратегічно, і тактично було б правильним розпочати роботу з того, щоб «завести» проблематику сталого розвитку у навчальний процес, в освітні програми підготовки бакалаврів, магістрів, спеціалістів. Оскільки держава регламентує нормативну частину освіти (через затверджені освітні стандарти), варто розпочати з внесення змін до відповідних дисциплін, що викладаються (додаткові розділи, розстановка акцентів тощо), а також ввести нову навчальну дисципліну у варіативну компоненту освітніх програм.

Автори виходили з того, що така дисципліна повинна бути не вузькоспеціалізованою, а досить широкою за змістом, водночас і світоглядною, і такою, що ставить конкретні проблеми життя і діяльності людини, громадянина і підводить до пошуку шляхів ефективного та збалансованого розв'язання тих проблем.

Оскільки йдеться про розв'язання глобальних проблем, має бути розкрита роль світової співдружності, особливо ООН, її внесок в осмислення глобальних загроз та пошук засобів їхнього усунення. Разом з тим, потрібно висвітлити власне українську проблематику, стан збалансованості або розбалансованості суспільного розвитку, роль урядових інстанцій, влади в цілому, а також недержавного сектору, громадянського суспільства. У такому загальнонаціональному контексті належить висвітлити потреби, можливості, шляхи та засоби впливу громад, органів самоорганізації населення на реалізацію збалансованого розвитку стосовно місцевих проблем, що є найбільш відчутними для людей.

Тут є можливість проаналізувати і узагальнити досить строкатий досвід, набутий в багатьох регіонах України, за участю Муніципальної програми врядування і сталого розвитку/Програми розвитку ООН в Україні.

Варто окремо визначити роль знань, освітній та науковий вимір сталого розвитку. Формування світоглядних орієнтирів, прикладних знань та практичних навичок у муніципальних службовців, пересічних громадян, особливо молоді, потребує переосмислення змісту і характеру навчання, пошуку можливостей масового інформування та переконання людей, сучасних освітніх технологій.

Виходячи з зазначеного, автори вибрали назву навчальної дисципліни -"Сталий розвиток суспільства". В Академії муніципального управління (м. Київ) у навчальні плани на економічному факультеті введено саме таку дисципліну за вибором студента. Узагальнююча назва дисципліни, на наш погляд, дає можливість врахувати специфіку навчального закладу, спрямування його навчальної діяльності, особливості освітньо-кваліфікаційних характеристик фахівців певної галузі, для якої готуються кадри.

Сталий розвиток суспільства стосується усіх без винятку вищих навчальних закладів, дуже різних за освітнім спрямуванням, можливостями, складом науковців, традиціями і ще багато чим. І саме завдяки такій строкатості можна зробити загальні підходи, методологію формування навчальних курсів, викладання тих чи тих проблем, пошуку шляхів та засобів їх розв'язання.

Вища освіта давно не байдужа до проблем сталого розвитку суспільства. Навпаки. Саме у вищій школі завдяки освітянам, науковцям виробляється більша частина наукових знань з цієї галузі. Саме тут формуються і проходять верифікацію новітні концепції, узагальнення, синтезуються нові знання. Написано чимало наукових праць, статей, монографій. Відпрацьований понятійний апарат, сформульовані цілі, задачі, проблеми сталого розвитку, аналізується його теорія і практика. Всебічно описані такі фундаментальні речі як передумови сталого розвитку, його економічний та соціальний виміри, інструменти реалізації.

Як приклад можна навести виданий у Сумах в 2007 році підручник "Соціально-економічний потенціал сталого розвитку" за редакцією професора Л.Г.Мельника (Україна) та професора Л.Хенса (Бельгія) обсягом 1120 сторінок. Він схожий на популярну енциклопедію, де є теорія і практика сталого розвитку у загальному, всесвітньому контексті. Цей підручник, підготований авторським колективом з 15 країн, може бути надзвичайно корисним під час

вивчення проблем сталого розвитку у будь-якому навчальному закладі, і не тільки в Україні.

Не підлягає сумніву, що у навчальному закладі потрібно озброїти майбутнього фахівця розумінням того, чому і яким чином, за рахунок чого можна водночас використовувати і зберігати, відновлювати природний та людський потенціал, дбаючи і про теперішні, і про наступні покоління. Та це, на наш погляд, лише половина справи.

Не менш важливим є завдання дати молодим людям навички, вміння, інструментарій досягнення хоч би й невеликих, але реальних і надзвичайно важливих змін на краще – бажанням, розумом, силою та наполегливістю людей, місцевих громад. Соціальна мобілізація з метою розв'язання конкретних місцевих проблем буття людей неможлива без обізнаних, певною мірою підготовлених, ініціативних фахівців нової генерації. Тому навчальна дисципліна не може обмежуватися лише екологічною чи еколого-економічною проблематикою.

Соціальний вимір, а краще сказати – людський вимір сталого розвитку – вимагає абсолютно нових підходів: психологічних, моральних, культурологічних, політологічних. І на перше місце виступає не власне економічна проблематика, а спадкоємність поколінь у реалізації їхніх життєвих потреб. Тоді сталий розвиток виступає як похідна і як знаряддя виховання, освіти, прав людини, її фізичного і духовного здоров'я, розвитку демократії, законності та ін.

З іншого боку, дисципліна, що має предметом сталий суспільний розвиток, повинна допомогти студентам перевести вже набуті, і ті, що будуть засвоєні пізніше, знання з питань організації державного управління та місцевого самоврядування у площину їх практичного використання відносно розв'язання проблем місцевого розвитку, до яких долучаються громадські організації, об'єднання та рухи.

Автори приділили особливу увагу громадсько-приватному партнерству у місцевому розвитку. Без перебільшення можна констатувати, що в Україні без соціального партнерства між місцевою владою, бізнесом і так званим «третім сектором», тобто громадськістю (громадянським суспільством), місцеві проблеми не можуть вирішуватися у контексті сталого розвитку, за умови збереження і розвитку довкілля, ресурсного та людського, особистісного, духовного потенціалу. У цій справі, мабуть, найголовнішим є пошук зон збігу інтересів різних верств населення, бізнесу і влади, у яких власне і може реалізуватися партнерство заради розв'язання конкретних проблем. Зрозуміло,

що виявлення параметрів та реалізація партнерської взаємодії різних верств населення і влади потребує не лише наполегливості, терпіння, відповідальності, а й відповідних знань та навичок суб'єктів взаємодії.

Знання тісно пов'язані з розвитком науки, досліджень. Вже є очевидним, що екологічна культура, освіта й наука є основними компонентами екологічно безпечної поведінки людей. Особливу актуальність наукове забезпечення сталого розвитку має в Україні, де народилися ідеї ноосферного розвитку, що значно випередили свій час. Сучасна концепція гармонізованого, збалансованого розвитку України не може бути сформована на основі певних окремих наукових досліджень, натомість необхідним є системний, комплексний науковий підхід до проблеми.

Студенти тим швидше й повніше усвідомлять проблеми сталого розвитку і підходи до їхнього вирішення, чим більше й активніше вони будуть особисто долучатися до наукових досліджень у галузі цих проблем, брати участь у науковій та просвітницькій діяльності. На це мають бути зорієнтовані науково-педагогічні працівники вищої школи.

Тематика сталого розвитку суспільства має зайняти своє місце у підготовці бакалаврських, дипломних та магістерських робіт, кандидатських та докторських дисертацій. Потрібне проведення вузівських і міжвузівських наукових конференцій, студентських олімпіад, круглих столів. Треба подбати про організацію факультативів, наукових гуртків, семінарів. А для цього – збирати ядро динамічної, сучасно мислячої студентської спільноти, активно залучати студентів до серйозної, реально значущої роботи, результатом якої мають бути певні позитивні зрушення у свідомості, формування нових підходів, надбання навичок та конкретні кроки місцевих громад у просуванні до сталого розвитку суспільства.

Автори сподіваються, що запропонований навчальний посібник зможе бути корисним і для викладачів, і для студентів, і для широкого загалу читачів.

Розділ 3.

Економічне зростання і сталий розвиток.

- 3.1. Економічний розвиток та економічне зростання.
- 3.2. Фактори економічного зростання і сталий розвиток.
- 3.3. Теорії сталого розвитку.
- 3.4. Слабка та сильна стійкість
- 3.5. Індикатори сталого розвитку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *економічний розвиток, економічне зростання, сталий економічний розвиток, стале економічне зростання, фактори економічного розвитку, індикатори сталого розвитку.*

3.1. Економічний розвиток та економічне зростання

Економічний розвиток відноситься до найважливіших понять макроекономічної науки. Він є процесом глибокої трансформації та модернізації економічної та соціальної систем. Поряд із зростанням доходів і виробництва він також передбачає зміни в інституційній, соціальній, адміністративній системах, управлінні суспільними процесами.

Найбільш загальний (філософський) підхід до поняття суспільного розвитку характеризує його як якісні зміни об'єктів, появу нових суспільних форм, інновацій, а також трансформацію внутрішніх та зовнішніх зв'язків між об'єктами будь-якої, в тому числі і економічної системи.

Економічний розвиток – це виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які приводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур.

У документах, науковій та навчальній літературі нерідко використовують термін «соціально-економічний розвиток», підкреслюючи тим самим тісний зв'язок між рівнем економічного розвитку і вирішенням соціальних проблем. Таке підкреслення було необхідне тому, що раніше, практично до 80-х рр. минулого століття економічний розвиток нерідко був відмежований від соціальних проблем. Сьогодні під соціально-економічним розвитком частіше за все розуміють процес безупинної зміни матеріального базису виробництва, а також усієї сукупності різноманітних відносин між економічними суб'єктами, соціальними групами населення.

Соціально-економічний розвиток – складний суперечливий процес, у якому взаємодіють позитивні і негативні фактори, а періоди прогресу змінюються періодами регресу. Політичні і військові потрясіння, соціальні конфлікти, екологічні катастрофи можуть призупинити розвиток економіки будь-якої країни, відкинути її на кілька десятиліть назад, а іноді привести і до остаточної загибелі, як це було із стародавніми цивілізаціями.

В основі розвитку економіки лежать досягнення науки, технічного прогресу, розширення їхнього технологічного застосування, що дозволяє частково заміщувати гостродефіцитні ресурси, знижувати загальну ресурсоемність виробництва, витримувати екологічні вимоги й обмеження. Усе це впливає на обсяги і структуру виробництва та валового внутрішнього продукту (ВВП). Економічний розвиток передбачає таку поведінку та зростання здібностей працюючих, які б утверджували новітні технології; він базується на сучасній освіті, інфраструктурі та інституціях; означає систематичне і довготривале поліпшення матеріальних і духовних умов життя людей на основі зростання продуктивності праці та капіталу.

В той же час в суспільстві змінюються стандарти рівня життя, освіти, культури, охорони здоров'я, інформаційного забезпечення населення і бізнесу, формуються нові і розвиваються традиційні потреби суспільства. Зростає роль міжнародного наукового співробітництва, наприклад, в освоєнні космічного простору, в області генетики й енергетики майбутнього. Отже, соціально-економічний розвиток на тривалих часових інтервалах можна розглядати як прогресивний, поступальний процес.

Однією з характеристик економічного розвитку макроекономічна наука розглядає економічне зростання.

Економічне зростання – це кількісна характеристика змін параметрів економічної системи: збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили, населення, капіталу, інвестицій тощо, які, як правило, сприяють соціально-економічному розвитку.

Розвиток та зростання не слід ототожнювати: розвиток передбачає якісну зміну елементів системи, а зростання – кількісну. Отже, економічне зростання пов'язане із кількісною зміною обсягів виробництва і споживання ВВП. Воно буває позитивним, якщо реальні (порівняні) обсяги ВВП в аналізованому періоді перевищують його рівень у базисному році, і негативним – падіння обсягів виробництва та споживання.

Поняття "розвиток" і "зростання" знаходяться між собою у співвідношенні: зростання валового продукту супроводжується змінами в технології виробництва, появою нових видів продукції і цілих галузей. Іншими словами, зростання викликає якісні зміни в економіці, сприяє її загальному розвитку. Зі своєї сторони позитивні якісні зміни у відносинах власності, розподілу і перерозподілу доходів, фінансової стабілізації активно впливають на економічне зростання.

Економічне зростання є однією з головних макроекономічних цілей будь-якої країни, досягнення якої зумовлене необхідністю випереджаючого зростання національного доходу в порівнянні із зростанням чисельності населення для підвищення рівня життя в країні. Показниками економічного зростання виступають:

– збільшення реального ВВП (чистого валового продукту (ЧВП) або національного доходу (НД)) в абсолютних величинах за певний проміжок часу;

Бувають однак і нестандартні ситуації. Під час структурних трансформацій, коли відбуваються скорочення неефективних виробництв, обсяг ВВП може знизитися на якийсь час. Так було в США в 70-ті роки під час енергетичної кризи, коли відбувалося масове зміщення енергоємних виробництв. Проте економічний розвиток не припинився, оскільки створювалися умови для підвищення загальної ефективності використання обмежених виробничих ресурсів.

Аналогічні ситуації характерні для першого періоду ринкового реформування країн з перехідною економікою. Приватизація державної власності, лібералізація цін, демілітаризація економіки, зміщення бюджетного фінансування банківським кредитуванням – усе це, безсумнівно, є позитивною якісною зміною, що знаменує собою факт економічного розвитку. Однак воно супроводжується спадом виробництва, іноді дуже значним. Це відбувається тому, що існує об'єктивний часовий лаг, що потрібен для пристосування товаровиробників до нових умов господарювання. На жаль, цей природний період подовжується в результаті непослідовної політики реформування чи інших помилкових рішень уряду.

Інша ситуація, коли економічне зростання (кількісне зростання ВВП, інвестицій тощо) супроводжується негативними явищами: забруднення навколишнього середовища, використання застарілих технологій, зменшення тривалості життя, зростання кількості хвороб та ні. Тоді мова йде про негативні явища в економічній системі, які не відповідають процесу розвитку. Тобто кількісне зростання стає основою не розвитку, а деградації соціально-економічної системи, нарощування кількісних показників не супроводжується позитивними якісними змінами.

– збільшення реального ВВП (ЧВП або НД) в розрахунку на душу населення;

– збільшення реального ВВП (ЧВП або НД) в розрахунку на одного зайнятого.

Незалежно від того, яке із наведених визначень образне для аналізу, економічне зростання завжди вимірюється річними темпами зростання.

Виділяють два типи економічного зростання – екстенсивний та інтенсивний. Екстенсивний тип передбачає зростання на основі збільшення кількості залучених у процес виробництва ресурсів. Інтенсивний тип – здійснюється на основі зростання ефективності (віддачі) використання ресурсів.

Найважливішими проблемами теорії економічного зростання є: відшукування джерел зростання; забезпечення довготривалої сталості; темпи оновлення та структура національного господарства; економічні наслідки технічного прогресу; підходи до вимірів факторів та результатів.

За сучасних умов економічний розвиток набув глобального характеру, ви,ходячи за межі окремих країн і регіонів, що потребує внесення коректив ч функціонування світової соціально-економічної системи. Щоб економічний розвиток мав сталу тенденцію і визначені перспективи, він повинен бут збалансованим, врівноваженим у системі „економіка – природа – соціум" та самопідтримуваним. Збалансованість і рівновага повинні підтримуватись постійними змінами, які породжуються самою економікою.

Глобальна економічна рівновага, суть якої сформулював член Римського клубу Е.Пестель, означає такий стан, за якого чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними, а між чинниками, що впливають на їх збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс¹².

Римський клуб – міжнародна суспільна організація, яка об'єднує представників світової політичної, фінансової, культурної та наукової еліти. Була створена італійським промисловцем Ауреліо Печеї (який став її першим президентом) та Генеральним директором з питань науки ОЕСР Олександром Кінгом в 1968 р. Членами клубу є 100 осіб, жоден з учасників не представляє державну організацію та не відображає тільки одну ідеологічну, політичну чи національну точку зору.

Однією з основних задач Римський клуб вважав залучення уваги світової спільноти до глобальних проблем через оприлюднення своїх доповідей. Організація внесла значний вклад у вивчення перспектив розвитку біосфери та пропаганду ідей гармонізації відносин людини та природи – роботи у сфері глобального моделювання, побудова перших комп'ютерних моделей світу, критика негативних тенденцій західної цивілізації, розвінчання технократичного міфу про економічне зростання як найбільш ефективний засіб вирішення всіх проблем, пошук шляхів гуманізації суспільства, заклик до світової громадськості об'єднати зусилля, зупинити міжнаціональні конфлікти, зберегти навколишнє середовище, підвищити якість життя.

¹² Mesarovic M., Pestel E. Mankin at the Turning Point: the second report of the Club of Rome. N.Y.

Для досягнення глобальної рівноваги необхідні певні передумови:

- обсяг капіталу і чисельність населення залишаються постійними, темпи народжуваності і смертності, попит на капітальні вкладення (інвестиції) і амортизація – однакові;
- початкові значення народжуваності, смертності, інвестицій та амортизації мінімальні;
- рівні, на яких стабілізується капітал і чисельність населення, та співвідношу між ними встановлюються відповідно до суспільних потреб.

Сформульовані Е. Пестелем передумови глобальної рівноваги стосуються національного господарства, в якому держава відповідними економічними та ніцими засобами впливає на динаміку і структуру економічного розвитку. У цьому контексті значення національних стратегій сталого розвитку важко переоцінити. Взаємодія національних господарських комплексів, з одного боку, її імпульси світового ринку – з іншого, є запорукою формування глобальної економічної рівноваги та біосферосумісності (тобто включеності у структуру і динаміку біосфери).

Показниками, які характеризують сталість розвитку і біосферосумісність, можуть бути: частка ресурсомістких і екологобезпечних галузей у структурі промисловості; частка наукомісткої та екологічно сертифікованої продукції у загальному обсязі виробництва; інноваційна активність; ступінь рециркуляції і замкнутості виробничих процесів; надходження платежів за природокористування та їх структура: за використання природних ресурсів (рента) та забруднення компонентів природного середовища (збитки); розвиток соціальної інфраструктури; рівень добробуту населення; довголіття тощо.

У зв'язку із поширенням у світі концепції сталого розвитку в категоріальний апарат економічної науки увійшли поняття «сталий економічний розвиток» та «стале економічне зростання».

Сталий економічний розвиток (*sustainable economic development*) – процес структурної перебудови економіки відповідно до потреб збалансованого розвитку виробництва, соціальної сфери, населення і навколишнього природного середовища, технологічного і соціального прогресу.

Стале економічне зростання (*sustainable economic growth*) – це одна з основних цілей макроекономічної політики, досягнення якої забезпечує випереджальний ріст реального обсягу продукції (ВВП) у порівнянні з ростом населення для підвищення життєвого рівня, не виходячи за межі господарської ємності екосистем.

Суть структурної перебудови економіки для цілей сталого розвитку полягає в переорієнтації матеріальних, трудових, фінансових ресурсів на користь енергоефективних, ресурсозберігаючих, високотехнологічних, наукомістких та екологічно безпечних галузей. Сталий економічний розвиток забезпечується за рахунок сталого економічного зростання.

Стале економічне зростання забезпечується за рахунок зменшення частки невідновлюваних природних ресурсів, що досягається більш ефективним їхнім використанням, переходом на відновлювані ресурси за мінімізації шкідливого впливу процесів виробництва на довкілля. Такі підходи дають можливість підтримувати економічне зростання в довготривалій перспективі, забезпечуючи максимально можливе відтворення всіх видів ресурсів.

Темпи сталого економічного зростання повинні забезпечувати відповідність наявних ресурсів обсягу сукупного попиту, що виключить необхідність підвищення цін на фактори виробництва через їхню зростаючу нестачу.

Отже, виникнення концепції сталого розвитку підірвало фундаментальну основу традиційної економіки – необмежене економічне зростання. Традиційна економіка стверджувала, що максимізація прибутку і задоволення споживачів в ринковій системі є сумісним із максимізацією добробуту. Але виникнення кризових явищ в економіці 70-80-х рр. показало, що орієнтація економіки на короткострокову максимізацію прибутку та задоволення індивідуумів-споживачів в кінцевому підсумку приводить до виснаження природних та людських ресурсів. Це і висунуло на порядок денний необхідність винайдення нових схем виробництва і споживання, що не будуть іти у протиріччя з новими потребами розвитку людства – збереження та вдосконалення соціуму в тісному взаємозв'язку із природним середовищем.

3.2. Фактори економічного зростання і сталий розвиток

Соціально-економічний розвиток та зростання обсягів ВВП відбуваються завдяки використанню ресурсів, тобто факторів виробництва. Усі виробничі ресурси кожної країни у певний період часу обмежені, вони мають кількісну і якісну визначеність.

До основних факторів виробництва та економічного розвитку в класичній економічній науці відносять капітал, працю та землю, тобто трудові ресурси, засоби виробництва у товарній та грошовій формі та природні ресурси. Трудові ресурси характеризуються чисельністю економічно активного на-

селення, рівнем його загальної і професійної освіти, ділової кваліфікації; співвідношенням зайнятих і безробітних, можливостями зміни галузевої і територіальної структури зайнятості; наявністю та рівнем розвитку систем підготовки і перепідготовки фахівців.

Найбільш активним і мобільним фактором виробництва є капітал у вигляді виробничих фондів (або засобів виробництва). Основні фонди складають основу будь-якого підприємства, вони мають цілком визначені якісні і кількісні характеристики: техніко-технологічний рівень, вартість, вік і зношеність, відповідність екологічним вимогам та інші характеристики.

Природні ресурси – це запаси корисних копалин, їхнє місце розташування, інфраструктурна облаштованість регіонів видобутку і переробки, технологія видобутку. До природних ресурсів відносять також рекреаційні зони та історичні місця, які є основою організації туристичного бізнесу. Кількісні обмеження природних факторів можуть бути частково компенсовані удосконаленням технології видобутку і переробки. Але сьогоdnішній стан світового господарства свідчить про необхідність розширення розуміння природного фактору.

Розвиток економіки світу в ХХ ст. привів до формування нових факторів виробництва – ресурсів управління (менеджменту) та науки (новітні технології – інновації). Ресурси управління – це кількість управлінських кадрів, їхній професійний рівень, досвід роботи, здатність до адаптації в нових умовах господарювання. Інноваційні ресурси прямо пов'язані з науково-технічним прогресом, що поєднує усі ланки і стадії життєвого циклу товару: від фундаментальних досліджень через дослідно-конструкторські розробки до його виробничого застосування.

Всі фактори можна розділити на дві групи: екстенсивні (забезпечують економічний розвиток за рахунок свого кількісного збільшення) та інтенсивні (забезпечують економічний розвиток за рахунок підвищення ефективності власного використання). До екстенсивних факторів відносять збільшення чисельності зайнятих; збільшення фізичного обсягу капіталу; залучення додаткових природних ресурсів (нові розвідані родовища). До інтенсивних факторів – технологічний прогрес; рівень освіти та професійної підготовки кадрів; економія за рахунок зростання масштабу виробництва; покращення розподілу ресурсів; законодавчі, інституційні та інші фактори.

В епоху індустріального розвитку та прискореного формування світового ринку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) економічна могутність країн сві

ту, економічне зростання реалізувались визначальною мірою за рахунок природно-ресурсного фактору. Епоха нафти, природного газу та електроенергії (середина – 80 рр. XX ст.) визначалася як природно-ресурсними, так і науково-технічними факторами. Розвиток галузей промисловості, заснованих на використанні органічного синтезу, зменшував відносні потреби у використанні первинних ресурсів, проте, збільшував негативний екологічний вплив на довкілля через його хімічне забруднення.

У міжнародному територіальному поділі праці одні країни (економічно розвинуті) спеціалізуються на виробництві готової продукції, а інші (країни, що розвиваються) – на видобутку і постачанні сировини та продовольчої продукції. Зростає економічна та соціальна нерівність країн світу, виснажуються природні ресурси і загострюються екологічні проблеми. Протягом другої половини XX ст. світова економіка зростала в середньому на 2,3% на рік, а розрив між багатими та бідними країнами зріс у 10 разів. На початку XXI ст. 1,2 млрд. жителів планети проживали в умовах крайньої бідності, 2,5 млрд. – у неналежних санітарно-гігієнічних умовах.

Починаючи з 70-80-х рр. XX ст. в економічній науці все більше аналізується та враховується значення природного фактору. З одного боку, більшість традиційних природних ресурсів стали дефіцитними. Причому це стосується не тільки непоновлюваних ресурсів (ресурсів, запаси яких можуть бути вичерпані уже в найближчий час за існуючих темпів використання), а й поновлюваних – перш за все ресурсів екосистем та біорізноманіття.

Оскільки природа і природні ресурси є основою життєдіяльності людини, їхнє виснаження та деградація за існуючих економічних відносин негативно відображаються на соціальних відносинах, структурі виробництва та споживання, зростають злидні. З іншого боку, виявилось, що багато поновлюваних природних благ не мають відповідної цінності, що привело до їхнього виснаження та деградації.

Тому і виникла необхідність переходу до екологічної економіки та економіки сталого розвитку. Мова йде не про негайне припинення економічного зростання, а про припинення на першому етапі нераціонального використання ресурсів довкілля. Звичайно, це складно здійснити за умов зростаючої конкуренції, збільшення продуктивності та прибутку, сьгоднішніх показників успішної економічної діяльності. В той же час перехід до постіндустріального суспільства – економіки сфери послуг, нематеріальних фінансових потоків, інтелектуальної власності, зображення, повідомлень, інформації приводить

До так званої «дематеріалізації» господарської діяльності. Таку нову економіку рухає вперед не тільки, і не стільки дефіцит матеріальних (і природних) ресурсів, а у все більшій мірі інформація та знання. Питоме енергоспоживання (споживання на одиницю виробленої продукції) в господарській діяльності продовжує знижуватися, хоча загальне енергоспоживання поки зростає.

Прискорений економічний розвиток і зростання населення світу у ХХ ст. супроводжувались збільшенням обсягів споживання природних ресурсів. Ресурсні проблеми у період індустріального розвитку загострилися.

Господарська діяльність спричинила виснаження і трансформацію (перетворення) усіх компонентів природи: земельних, водних, біологічних, мінеральних та інших ресурсів, порушення екологічної рівноваги природних комплексів.

За підрахунками вчених, протягом усієї історії розвитку людства втрачено понад 20 млн. км² оброблюваних земель – основного ресурсу для розвитку світового сільського господарства.

Через це, а також цілу низку інших важливих чинників, що виникли в результаті безвідповідальної діяльності людей у аграрному секторі, потенційні можливості розвитку сільськогосподарського виробництва і забезпечення продовольчими ресурсами населення світу неухильно звужуються.

Значного виснаження зазнали мінеральні ресурси світу, внаслідок видобувної діяльності змінюються рельєф земної поверхні та ландшафти: за останні 150 років гірничі роботи призвели до утворення відвалів об'ємом 100 км³ і кар'єрів об'ємом 40-50 км³.

Людська діяльність спричинила суттєві зміни у балансі водних ресурсів світу щорічно для різних видів водоспоживання (комунально-господарського, промислового, сільськогосподарського, зрошення, гідроенергетики, рекреації тощо) використовується 2,6-3 тис. км³ прісної води. Зростають обсяги стічних вод різного ступеня очистки, які скидаються у ріки та водойми, змінюючи їх якісний склад та порушуючи екологічну рівновагу. Загальний обсяг водозабору у світі становить приблизно 15% повного річкового стоку. Великі обсяги води використовуються безповоротно, а відпрацьовані та забруднені води скидаються у природні водні джерела.

Спалювання мінерального і органічного палива приводить до порушення балансу кисню в атмосфері. При зростанні видобутку палива на 5% в рік вміст цільного кисню в атмосфері через 160 років знизиться на 25-30% і досягне і критичної для людства величини.

Істотних змін зазнали біологічні ресурси. У ХХ ст. щорічно зникав один вид біоти на рік, в той час як до появи людини на Землі зникав один вид на 100 років. Відбувається збіднення генетичного потенціалу окультурених рослин і тварин.

Щорічно зводиться понад 11 млн. га лісів. При збереженні таких темпів у найближчі 30 років ліси повністю зникнуть на площі, яку можна порівняти з площею території Індії. Загрозливими є темпи зведення і деградації тропічних лісів (2% на рік), які концентрують 40-50% генофонду земної біоти. 25% видів вищих рослин тропічних лісів знаходиться під загрозою зникнення. За 70 років ХХ ст. площа тропічних лісів світу зменшилась на 42%. Симптоматично, що деревина у загальному споживанні енергії країн, що розвиваються, становить 30-95%.

За оцінками МВФ, у розвинутих країнах споживання природних ресурсів на одиницю готової продукції щорічно скорочується на 1,25%. У США за період 1970-2000 рр. споживання паливно-енергетичних ресурсів зросло майже на 28%, проте енергоємність ВВП зменшилась в 1,7 рази.

Цікаво, що взаємодія соціальних та екологічних факторів викликала необхідність розгляду такого фактору виробництва як людський капітал.

Людський капітал – це сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми (людиною) певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в певній сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів.

Для збільшення людського капіталу необхідно формувати умови для зміцнення здоров'я, отримання освіти, знань та навичок, що мають інтегральний соціальний ефект, від якого виграє не лише конкретна людина, а й суспільство в цілому.

Як свідчать дослідження, людські ресурси забезпечують 70-80% добробуту суспільства. Найбільш розвинуті країни світу в результаті розвитку ефективної системи освіти отримують до 40% ВВП. Кожна гривня, спрямована на розвиток освіти, забезпечує 3-5 гривень прибутку. Таким чином, людський капітал є реальним фактором економічного і соціо-екологічного розвитку суспільства з одного боку, та найпривабливішою сферою для інвестування – з іншого.

Новітні технології, як фактор розвитку, тісно пов'язані з якістю людського капіталу і є, по суті, його продуктами. Розробка і впровадження інновацій забез-

печують оновлення і модернізацію виробництва, збільшують частку високотехнологічної продукції, підвищують конкурентоспроможність вітчизняного виробництва, диверсифікують експорт, сприяють розширенню існуючих та виходу на нові ринки.

Таким чином, світова практика доводить, що запорукою сталості, збалансованості, біосферосумісності є такий економічний розвиток і економічне зростання, які забезпечують прогрес та добробут суспільства на якісно новій ресурсній і технологічній базі та ефективному управлінні. Сучасні процеси економічного розвитку і економічна рівновага дедалі більшою мірою детермінуються природно-ресурсними і екологічними обмеженнями. Провідна роль у забезпеченні сталого розвитку належить таким факторам як еколого-економічний та інноваційно-технологічний, які мають спільну рису – високу інтелектомісткість. Активізація цих факторів, заснованих на знаннях, здатна забезпечити стан довгострокової рівноваги, прогресу та економічної і екологічної безпеки.

3.3. Теорії сталого розвитку

Теорії сталого розвитку і стратегії його реалізації характеризуються надзвичайною багатоманітністю. Ще у першій половині XIX ст. Д.Міль звернув увагу на суперечності між економічним зростанням та обмеженістю ресурсів і висунув ідею підтримки у майбутньому „стаціонарного стану” економіки.

В 30-х рр. XX ст. А.Пігу виділив такі економічні функції навколишнього природного середовища: 1) суспільне споживання; 2) розміщення відходів; 3) територіальна база для господарської діяльності економічних суб'єктів; 4) запас сировини. Кожна з цих функцій, враховуючи обмеженість (вичерпність, граничність) факторів виробництва, зменшує потенціал економічного зростання внаслідок кількісного і якісного виснаження. "Неокласична теорія" екологічного регулювання А.Пігу доводить ефективність такого господарського механізму природокористування, який дозволив би трансформувати так звані зовнішні (екстернальні) витрати на компенсацію екологічних збитків у внутрішні (інтернальні) витрати по їх запобіганню, які мають включатись у собівартість та ціну продукції¹³. За таких умов на зміну стереотипу екстреного реагування на кризи навколишнього середовища має прийти стратегія превентивного управління ризиком.

¹³ Pigov A. The Stationary State. London, "Macmillan", 1935. -P.125.

В цей же період ідеї гармонізації взаємин між суспільством і середовищем на екологічних засадах були висловлені у концепції ноосфери академіка В.І.Вернадського. Всесвітньо відомий вчений атрибутом ноосфери вважає високий рівень розвитку науково-технічної думки, який дозволяв розумно регламентувати відносини суспільства і біосфери¹. Хоча дана концепція не містить у прямій формі згадки про включення інтересів майбутніх поколінь у процес прийняття сучасних рішень, турбота про збереження природного середовища для щасливого життя наступних поколінь простежується в його концепції ресурсно-екологічних циклів. На думку В.І.Вернадського однією з основних властивостей природних ресурсів є те, що чим більше оборотів здійснить одиниця маси кожного з них, втілюючись у кожному новому циклі в більш досконалі субстанції, тим більшу користь, більшу масу споживчої вартості даватиме людству ця ресурсна одиниця. Кульмінацією концепції ноосфери В.І.Вернадського, яка має особливе значення у методології сталого розвитку, є вимога до людини, суспільства адаптуватись до об'єктивних законів біосфери, забезпечити її рівновагу. Перехід від ресурсної до біосферної концепції розвитку складає суть сталого, самовідтворювального, підтримуваного розвитку, здатного забезпечити коеволюцію суспільства і природи.

Головною загрозою, що може привести до екологічної катастрофи, є порушення замкнутості глобальних біохімічних кругообігів, спричинене високим рівнем використання ресурсів біосфери. Оскільки вплив на динаміку біосфери переважно антропогенний, то первинним у забезпеченні сталого розвитку є пошук нової стратегії соціально-економічного розвитку. Питання стійкості економіки та рівноваги розглядалися в багатьох економічних теоріях. Так, теорія самопідтримуваного зростання У.Ростоу базується на стимулюванні розвитку техніко-економічних елементів господарської системи: рівня розвитку техніки, галузевої структури господарства, частки виробничого накопичення у національному доході, структури споживання тощо. Ці імпульси здатні ущільнити в часі перехід від промислової стадії розвитку через стадії "зрілості" і масового виробництва до інформаційної. Інвестиції як каталізатор розвитку трактуються у теоріях Р.Харрода-Е.Домара і Дж.Кейнса. У теоріях циклів кон'юнктури М.Д.Кондратьєва та Й.Шумпетера науково-технічний прогрес та технологічні новації розглядаються не як зовнішній, а органічно вмонтований в механізм великих циклів елемент. Як показав Р.Нуреєв, такий механізм здатний спричинити зміну траєкторії кругообігу і

¹ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. Разд. 1. Научная мысль как планетное явление. – М: Наука, – 1988. – С. 26.

змістити стан рівноваги¹⁵. Зміни в кругообігу і зміщення центру рівноваги під впливом нових комбінацій ресурсів і факторів виробництва зумовлюють в економіці ланцюгову реакцію, продуктами якої є нові технології, нова організація виробництва, нові ринки збуту.

Суттєвий доробок у теорію сталого розвитку внесли вчені, які віддають перевагу економічним регуляторам еколого-виробничої збалансованості, удосконаленню ринкового регулювання процесів суспільно-природної взаємодії (Д. Макінтош, Р.Солоу, Р.Коуз, А.Ендреста ін.).

Так, Р.Коуз запропонував (1960р.) теорію зовнішніх ефектів, під якими розуміються екологічні проблеми, що обумовлює необхідність прагматичного еколого-політичного підходу до процесів прийняття рішень з питань використання ресурсів природи¹⁶. Такий підхід полягає в тому, що кожен суб'єкт, який використовує обмежені ресурси, повинен сам відповідати за створені ним для інших обмеження – ресурсні і екологічні. Йдеться про фінансові, фіскальні, цінові важелі екологічного регулювання.

А Ендрес пропонує систему прийняття рішень, засновану "на інтерналізації зовнішніх ефектів", оскільки сили стихійного ринку не в змозі захистити суспільство від екологічних втрат. Така система має включати податки, збори і сертифікати, як стимул еколого-технічного прогресу¹⁷. Важливу роль має відігравати державна політика, заснована на таких принципах природокористування: а) встановлення державних нормативів, виходячи з прийнятих і стандартів на продукцію, стічні води, атмосферні викиди тощо; б) самоконтроль компаній або галузей за своїм виробництвом шляхом моніторингу; в) регулювання ринкової вартості ціни, товарів, послуг з допомогою державних і структур. Поєднання економічних методів і самоконтролю здатне послабити господарський пресинг на природу.

В 70-ті рр. поняття «стійкість» використовувалось для опису економіки у рівновазі з екологічними системами підтримки. Група вчених Римського клубу під керівництвом Д.Медоуза в книзі «Межі зростання» (1972, доповідь Римському клубу) змодельовала наслідки існуючої моделі світової економічної системи. Вони розглянули п'ять основних змінних (світове населення, індустріалізація, забруднення довкілля, виробництво продовольства та виснаження ресурсів) і визначили, що за існуючих умов технології забезпечують тільки лінійне зростання, що призведе до накопичення негативних наслідків

¹⁵ Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики // Вопросы экономики. – 2000. – № 4. – С. 142.

¹⁶ Coase R. The Problem of Choice Journal of Law and Economics, vol. 3, 1960.

¹⁷ Эндерс А. Экономика окружающей среды: Введение / Перевод с нем. С.И. Дорогунцова, Б.И. Данилишина. – К.: Либідь. 1995. – С. 143.

(особливо екологічних), економічного та соціального краху. Вченими бум запропоновано як альтернативу «стійкий стан економіки». Така стратегія дії тала назву "нульового зростання". Рекомендації зводились переважно до обґрунтування необхідності призупинити технічний прогрес, зростання виробництва матеріальних благ і чисельності народонаселення. Зрозуміло, що та пропозиції виявились утопічними, адже лише на основі технічного прогрес людство в змозі вирішити багато соціально-економічних проблем, сповільнити темпи руйнування екосистем. Достатньо сказати, що після «нафтовою шоку» 70-х рр., викликаного підвищенням цін на нафту, і як наслідок – на інші сировинні товари, завдяки енерго- і матеріалозберігаючим технологіям країни змогли втричі знизити питоме споживання енергоресурсів та сировини. Кожна з охарактеризованих теорій охоплювала певні аспекти сталого розвитку. До зазначеного слід додати теорію Хікса-Ліндаля щодо максимального сукупного доходу, який може бути вироблений за умови щонайменше збереження сукупного капіталу, за допомогою якого виробляється цей дохід. Ця концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів та використання екологічних – природо-, енерго- та матеріалозберігаючих технологій, включаючи добування та переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію та ліквідацію відходів.

Проте виникли питання, який з видів капіталу треба зберігати – фізичний (створений), природний чи людський, в якій мірі різні види капіталу є взаємозамінними, як правильно вартісно оцінювати ці активи, особливо екологічні ресурси. У зв'язку із цим почали розрізняти слабку та сильну стійкість.

3.4. Слабка та сильна стійкість

В концепції сталого розвитку капітал має три форми: створений людиною (товари, машини та обладнання, будівлі тощо), людський (навички, знання, творчість) та природний (природні ресурси). Причому природній капітал виконує три функції:

- забезпечення ресурсів для життєдіяльності людини;
- адсорбція відходів життєдіяльності людини;
- забезпечення збереження довкілля незалежно від життєдіяльності людини або взаємозалежно з нею.

Основою концепції сталого розвитку є збереження капіталу, як створеного людиною, так і природного. Проблема традиційної економіки в тому, що вона і в рахунках та практиці робить акцент на збереженні тільки створеного людиною капіталу, не враховуючи природного. Більше того, неокласична теорія вважає, що створений людиною капітал (у формі грошей, ідей та технологій) є майже ідеальним заміником природного капіталу. Для сталого розвитку необхідно збільшувати загальну суму (створеного людиною + природного) капіталу, коли частина природного може бути замінена створеним людиною, якщо така взаємозамінність має місце.

Така ситуація була визначена як «слабка стійкість», що є слабкою в тому, що заснована на припущенні про взаємозамінність капіталів. На відміну від слабкої, «сильна стійкість» вимагає збереження як створеного людиною, так і природного капіталу окремо, засновуючись на положенні, що в більшості виробничих функцій вони не взаємозамінюють, а взаємодоповнюють один одного¹⁸.

Слабка стійкість – це незменшення в часі загальної суми природного та створеного людиною капіталу за умови, що створений людиною капітал може виступати майже ідеальним заміником природного.

Сильна стійкість – це незменшення в часі як створеного людиною, так і природного капіталу, оскільки ці види капіталу взаємодоповнюють один одного.

Поняття «сильної стійкості» більшою мірою відповідає концепції сталого розвитку, але навіть використання підходу «слабкої стійкості» свідчило б про покращення існуючого стану світової економіки.

За сильної стійкості природний капітал має зберігати свій постійний запас, він розглядається як лімітуючий фактор розвитку, певні екологічно деструктивні типи діяльності повинні бути заборонені.

В літературі проведено порівняльну характеристику основних положень концепції техногенного розвитку (традиційної економіки) та еколого-економічної концепції з погляду прихильників слабкої та сильної стійкості за такими критеріями: рівень екологічності економіки, стратегія управління та етика (табл. 3.1).

¹⁸ Daly Herman, Cobb Jhon. 1994. For the Common Good. Boston: Beacon Press. – P. 72.

Таблиця 3.1.
Типи еколого-економічного розвитку

Критерії	Техногенний	Стійкий	
		Слабка стійкість	Сильна стійкість
Рівень екологічності економіки	Природоємна економіка, необмежений вільний ринок	Еколого-збалансована економіка; «зелені» ринки, що регулюються інструментами економічного стимулювання (напр., плата за забруднення)	Максимально збалансована «зелена» економіка, яка жорстко регулюється щодо мінімізації вилучення ресурсів
Стратегія управління	Експлуатація ресурсів, спрямування на зростання; в основному економічні цілі максимізації економічного зростання (максимізація ВВП, ВНД)	Спрямування на охорону ресурсів та управління ними; модифіковане економічне зростання (пристосований для «зеленого» виміру ВВП, ВНД)	Спрямування на максимальне збереження ресурсів; стабілізація та зменшення розмірів економіки та чисельності населення
	Базується на положенні, що необмежений вільний ринок у поєднанні з технічним прогресом забезпечить безмежну заміну можливостей щодо подолання всіх ресурсних та екологічних обмежень	Підтримується важливість, але заперечується безмежність заміни природних ресурсів; правило постійного капіталу; деяка зміна пропорцій та масштабів економіки	Імператив обмеження масштабів
Етика	Підтримка традиційних етичних норм: пріоритет прав та інтересів людських індивідуумів; «інструментальна» цінність (визнана людьми) природи; максимізація прибутку	Розширення етичних норм: мотив «турботи про інших» - рівність всередині та між поколіннями (напр., існуюча бідність та майбутні покоління); «інструментальна» цінність природи; зміна споживацької поведінки.	Подальше розширення етичних норм: інтереси колективу вищі від індивідуальних; первинна цінність екосистем і вторинна цінність компонентних функцій та послуг; жорстке обмеження споживання.

Джерело: Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие под общей редакцией проф. В.П. Колесова (экономический факультет МГУ), 2-е издание, дополненное и переработанное. – М.: Права человека, 2008. – С.445.

Прихильники сильної стійкості займають жорстку, часто «антиекономічну» позицію з багатьох питань економічного розвитку: стабілізація чи зменшення масштабів економіки, пріоритет прямого регулювання, жорстке обмеження споживання тощо. Прихильники слабкої стійкості надають перевагу модифікованому економічному зростанню з урахуванням екологічного, «зеленого» виміру економічних показників, широке використання еколого-економічних інструментів (плата за забруднення та ін.). Незважаючи на розбіжності в позиціях, обидві сторони протистоять техногенній концепції розвитку, яка базується на необмеженому розвитку вільного ринку, орієнтації на суто економічне зростання, експлуатацію природних ресурсів, на вірі в безмежні можливості науково-технічного прогресу, максимізації споживання та ін.

Суттєвою відмінністю цих трьох підходів є ставлення до можливої заміни природного капіталу створеним людиною (антропогенним). До якої межі можна замінити природні ресурси і блага створеними людиною технологіями та засобами виробництва, виснажувати природні ресурси, використовуючи замість них досягнення НТП?

Техногенний підхід говорить про безмежні можливості заміни природного капіталу за рахунок розвитку вільного ринку та НТП.

Прихильники слабкої стійкості говорять про широкі можливості такої заміни, але за збереження агрегованого запасу всіх видів капіталу. Концепція сильної стійкості – про мінімально можливу заміну і збереження величини природного капіталу.

Уже зрозуміло, що можливості заміни природного капіталу не безмежні: цілий ряд функцій та послуг екологічних систем, що є життєво важливими для людини, взагалі не можуть бути замінені. У цьому зв'язку виникла концепція «критичного природного капіталу», тобто ті необхідні для життя природні блага, які не можна замінити штучним шляхом: ландшафти, рідкі види рослин і тварин, озоновий шар, океани тощо, а також незамінні естетичні якості довкілля. Критичний природний капітал має бути збережений за будь-яких варіантів економічного розвитку. Деяка частина природного капіталу може бути замінена створеним людиною – поновлювані природні ресурси та частина непоновлюваних (заміна нафти, газу, вугілля на сонячну енергію, енергію вітру тощо).

Сьогодні міжнародні закони дозволяють одній країні використовувати екологічні ресурси іншої країни, тому знову постає питання про взаємозамінність та взаємодоповнюваність створеного людиною та природного капіталів.

Окрема країна може замінити природні ресурси, яких у неї немає, грошовим капіталом і купляти на нього ресурси у інших країн. Але на світовому рівні баланс створеного людиною та природного капіталу повинен зберігатися, оскільки економічна система не може рости безмежно, вона є частиною біосфери планети Земля, яка обмежена кількісно. І питання про розмір економічної підсистеми на планеті вже не є абстрактним, а дуже конкретним, важливим і критичним для виживання людства.

Альтернативним і конструктивним шляхом досягнення збалансованої взаємодії суспільства і природи є розробка моделей стабільності екологічної ситуації. Проте механізми, які забезпечують стабільність екосистем, до кінця ще не з'ясовані ні в соціальній, ні у господарської практиці, ні в наукових розробках.

Незначні доробки науки у розв'язанні проблеми охорони навколишнього природного середовища зумовлені, по-перше, традиційним спрямуванням природоохоронної практики на боротьбу з наслідками руйнувань і збуджень у природі, а не на їх причини (джерела); по-друге, недооцінкою методологічного положення про те, що вихідним моментом впливу на будь-які суспільні і природні явища служить зміна технологічного способу виробництва, умов виробництва і відтворення життєвих благ.

У цьому контексті, за умов загострення глобальних екологічних проблем необхідна радикальна зміна підходу до розвитку техніки і технології. Відвернути глобальну екологічну катастрофу можливо за таких умов:

- докорінного перетворення технологічного способу виробництва і переходу на цій основі до інтенсивного способу відтворення, зміни типу відтворювальних пропорцій у напрямі переважання у сукупному суспільному продукті частки споживчих благ;
- істотної зміни принципів і характеру розподілу життєвих благ між регіонами, спільнотами, соціальними групами;
- подолання антропоцентризму, який набув характеру культу споживання;
- розробки методів цивілізованого упорядкування зростання чисельності населення¹⁹.

¹⁹ Платонов Г.В., Гирусев Э.В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере // Вестник Московского университета. -Сер. философия. -1997. -№1.-С. 54.

3.5. Індикатори сталого розвитку

Контроль, моніторинг досягнення цілей сталого розвитку, оцінка ефективності її використаних засобів та інструментів вимагають розробки відповідних і рим грив і показників – індикаторів сталого розвитку. Комплекс таких індикаторів відіграє ключову роль в діагностиці стану складної системи «природа-економіка-людина» і відкриває можливості корекції цього стану на основі розробки відповідних програм.

Завдання розробки індикаторів було поставлене у 1987 році Міжнародною комісією з довкілля та розвитку (комісія Г.Х.Брундтланд). А необхідність у розробці індикаторів сталого розвитку була відзначена в «Порядку денному на XXI і століття», прийнятому Конференцією ООН з навколишнього середовища й розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). У главі 40 цього документа «Інформація для прийняття рішень» відзначено: «З метою створення надійної основи для процесу прийняття рішень на всіх рівнях і сприяння полегшенню саморегульованої стійкості комплексних екологічних систем і систем розвитку, необхідно розробити індикатори сталого розвитку».

Індикатори сталого розвитку (лат. indicator – показник) – це певні, доступні для і спостереження та вимірювання, характеристики, нормативи і умови, які і дозволяють робити висновки про стан та зміни сталого розвитку.

На світовому рівні проблемою розробки індикаторів сталого розвитку займаються Департамент політичної координації та сталого розвитку ООН, Комісія Об'єднаних націй зі сталого розвитку, Міжнародний інститут сталого розвитку (Канада), Науковий комітет з проблем навколишнього середовища (SCOPE). Ця проблема розглядається на різних міжнародних конференціях і семінарах.

Характерні два напрямки проведених досліджень з формування індикаторів сталого розвитку: з одного боку, пропонуються безліч нових спеціальних індикаторів; з іншого – робляться спроби пошуку інтегральних індикаторів і навіть єдиного індикатора. Сьогодні існує біля 100 індикаторів, що характеризують різні сторони та аспекти сталого розвитку.

Перші два набори індикаторів сталого розвитку були розроблені Комісією зі стого розвитку між 1994 і 2001 рр. Вони були ретельно вивчені, визначені їхні слабкі та сильні сторони, і до сьогодні вони використовуються в багатьох країнах для розробки національної системи показників сталого розвитку.

Перша система показників розроблялась разом із статистичним відділом I до кінцевого прийняття широко вивчалась на рівні всіх організацій системи ООН. В результаті був сформований набір із 134 показників, який був опублікований у так званій «Блакитній книзі» (Blue book)²⁰.

Навіщо потрібні індикатори?

- а) Індикатори використовуються для обґрунтування рішення, яке приймається на основі кількісної оцінки та спрощення.
- б) Індикатори допомагають інтерпретувати (пояснювати) зміни.
- в) Використання індикаторів допомагає виявити недоліки у природокористуванні та розвитку.
- г) Індикатори дозволяють полегшити доступ до інформації для різних категорій споживачів.
- д) Індикатори полегшують обмін науково-технічною інформацією.

Індикатори сталого розвитку представляють собою показники людської активності, процесів та характеристик, які можуть позитивно та негативно впливати на сталий розвиток (наприклад, зростання населення або зростання емісії парникових газів); індикатори стану, що фіксують характеристики сталого розвитку в даному районі в даний момент (наприклад, щільність населення, частка міського населення, запаси палива тощо); та індикатори реагування, що показують реакції на зміни характеристик сталого розвитку, тобто ефективність суспільства у вирішенні нагальних проблем (наприклад, витрати на покращення здоров'я, законодавство, нормування та регулювання).

Будучи інструментом для прийняття рішень та планування, індикатори можуть виконувати важливу комунікативну функцію. Так, індикатори стану доквіля інформують громадськість та залучають увагу до певних екологічних загроз. Це часто мобілізує людей для самостійного здійснення необхідних заходів або звернення за допомогою до представників влади або приватних компаній.

Базовий набір індикаторів сталого розвитку поділяли на чотири основні групи:

- соціальні (індикатори соціальних аспектів сталого розвитку);
- економічні (індикатори економічних аспектів сталого розвитку);
- екологічні (індикатори екологічних аспектів сталого розвитку);
- інституційні (індикатори інституціональних аспектів сталого розвитку).

²⁰ United Nations, Indicators of Sustainable Development Framework and Methodologies, United Nations Sales Publication No. E. 96. II. A. 16 (New York, August 1996).

Соціальних індикаторів було визначено 41, об'єднаних у п'ять агрегованих блоків 1.1)боротьба з бідністю, 1.2)демографічна динаміка, 1.3)сприяння освіті, підготовці кадрів та поінформованості суспільства, 1.4)захист здоров'я населення, 1.5)сприяння стійкому розвитку поселень.

Економічних індикаторів було виділено 23, об'єднаних в три блоки: 2.1)економічний розвиток, 2.2)зміна характеру споживання та 2.3)фінансові ресурси і механізми. Вони характеризували міжнародну кооперацію для прискорення сталого розвитку і пов'язану з цим місцеву політику; зміну характеристик споживання; фінансові ресурси і механізми; передачу екологічно чистих технологій, співробітництво і створення потенціалу.

В екологічному розділі було зосереджено 55 індикаторів, які були розбиті на п'ять підрозділів: 3.1)водні ресурси, 3.2)земельні ресурси, 3.3)інші природні ресурси, 3.4)атмосфера, 3.5)відходи.

Група інституційних індикаторів характеризувалась урахуванням питань екології і розвитку в плануванні та управлінні для сталого розвитку; національними механізмами та міжнародним співробітництвом для створення потенціалу в країнах, що розвиваються; міжнародним інституціональним порядком; міжнародними правовими механізмами; інформацією для прийняття рішень; посиленням ролі основних груп населення.

Ця система індикаторів наведена в додатку 3.1.

З 1996 по 1999 рр. 22 країни випробовували таку систему індикаторів, результати обговорювалися на низці брифінгів та семінарів. В 1999-2000 рр. була проведена оцінка результатів. Використання цих показників в деяких країнах було обмеженим у зв'язку із відсутністю необхідної інформації та статистичних даних. Обговорення та пілотні проекти показали, що кількість індикаторів занадто велика і ускладнює роботу на національному рівні. Була здійснена часткова відмова від схеми за типами на користь схеми «тема-підтема-індикатор». В кожній із сфер були визначені ключові теми, які деталізувалися за підтемами, а потім зводилися до мінімального набору індикаторів. Основний акцент робився на можливості прийняття політичних рішень. Переглянутий набір показників був скорочений до 58 показників, сформатованих за темами та підтемами. Ці показники були опубліковані в межах другого видання «Блакитної книги».

В 2005 р. знову почався процес перегляду показників, оскільки, як відмічали в Комісії зі сталого розвитку, за останні п'ять років накопичився значний досвід застосування індикаторів на національному рівні, велика кількість країн

розробила свої власні системи індикаторів. Крім того, рішення Всесвітнього самміту зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі націлювали на подальшу роботу і індикаторами відповідно до національних умов та пріоритетів, а прийняті Декларації тисячоліття та ЦРТ викликало необхідність в узгодженні та посиленні взаємозв'язку систем показників сталого розвитку та ЦРТ.

В результаті копіткої роботи залишився базовий набір з 50 індикаторів, який є частиною більш широкого набору із 96 показників сталого розвитку (додаток 3.2). Введення базового набору, на думку експертів, допоможе зберегти набір індикаторів оптимальним щодо використання, а розширений перелік і додаткових показників дозволить робити оцінку сталого розвитку більш диференційованою.

Визначені показники відповідають трьом критеріям:

- охоплюють питання, що мають значення для сталого розвитку більшості країн;
- забезпечують критично важливу інформацію, яку неможливо отримати з інших показників;
- можуть бути розраховані на основі або доступних даних, або даних, на отримання яких потрібні розумно обґрунтована кількість часу та витрат.

Показники розширеного переліку забезпечують додаткову інформацію і можуть не бути легкодоступними.

Система індикаторів зберігає структуру «тема-субтема», прийняту в 2001 р., відповідає практиці більшості країн і полегшує моніторинг національних стратегій сталого розвитку. Виділення чотирьох «стовпів» – соціальних, економічних, екологічних та інституційних – не є таким явним, що, на думку експертів, підкреслює багатогранний характер сталого розвитку і взаємозв'язок різних явищ.

Отже, в системі виділено 14 тем, кожна з яких включає підтеми:

- 1) бідність – доходи бідності; нерівність в доходах; санітарія; питна вода; доступ до енергії; умови життя;
- 2) управління – корупція; злочинність;
- 3) охорона здоров'я – смертність; надання медичної допомоги; харчування; стан здоров'я та ризику;
- 4) освіта – рівень освіти; грамотність;
- 5) демографія – населення; туризм;

- 6) стихійні лиха – вразливість щодо стихійних лих; готовність до надзвичайних ситуацій і реагування;
- 7) атмосфера – зміна клімату; виснаження озонового шару; якість повітря;
- 8) земля – землекористування і статус; спустелювання; сільське господарство; ліси;
- 9) океани, моря і узбережжя – прибережна зона; рибальство; морське середовище;
- 10) прісна вода – витрати води; якість води;
- 11) біорізноманіття – екосистеми; види;
- 12) економічний розвиток – макроекономічні показники; збалансовані державні фінанси; зайнятість; інформаційні та комунікаційні технології; дослідження та розвиток; туризм;
- 13) глобальне економічне партнерство – торгівля; зовнішнє фінансування;
- 14) виробництво і споживання – матеріальні витрати; використання енергії; відходи виробництва і управління; транспорт.

Кожен показник в системі індикаторів сталого розвитку, незважаючи на віднесення до однієї теми, може застосовуватися для аналізу в інших темах. Як вважають експерти, це посилює акцент на всеохоплюючому характері сталого розвитку.

Наприклад, індикатор «Частка населення, яка має доступ до безпечної питної води» відноситься до теми «бідність», а може використовуватися і для аналізу теми «здоров'я». Цей показник також корисний для аналізу управління водопостачанням, тобто дає інформацію про наявність і використання водних ресурсів, а також наявність інфраструктури в комунальній сфері. Отже, характеризує тему економічного розвитку.

Або показник рівня освіти. Освіта є характеристикою людського капіталу, який є найважливішим елементом економічного розвитку, що, в свою чергу, обумовлює споживання у сфері енергетики, відходів, чи перевезень. Отже, рівень освіти опосередковано впливає на споживання. (Indicators of Sustainable I Development: Guidelines and Methodologies.Third Edition. Social Affairs Economic & United Nations. October 2007. United Nations. New York, 2007. -P.15,20)

Деякі теми є новими. Але в той же час показники, що визначені в певних темах, є багатофункціональними: вони можуть застосовуватися для аналізу більш, ніж в одній темі. Це є результатом багатовимірності і комплексності проблем сталого розвитку.

Система показників сталого розвитку знаходиться у взаємозв'язку із системою показників Цілей розвитку тисячоліття (розділ 2).

Як і індикатори сталого розвитку, показники ЦРТ були розроблені на основі співробітництва різних департаментів ООН, ряду спеціалізованих установ системи ООН, інших міжнародних організацій, різних державних установ. Тому часто виникає питання щодо того, навіщо потрібні дві системи показників.

На думку спеціалістів, ці дві системи показників відрізняються за метою, за колом питань, за характером показників:

- за метою: показники сталого розвитку призначені виключно для надання інформації для відстеження прогресу в досягненні певних цілей, зокрема цілей сталого розвитку; показники ЦРТ були розроблені для глобального моніторингу прогресу виконання встановлених на міжнародному рівні цілей;
- за колом питань: показники сталого розвитку охоплюють більш широке коло питань, які є невід'ємною частиною всіх елементів сталого розвитку – економічного, соціального і екологічного; показники ЦРТ стосуються тільки восьми визначених цілей. Самі визначені ЦРТ є важливим елементом сталого розвитку, їхні індикатори більше стосуються взаємозв'язку бідності і здоров'я. Багато питань сталого розвитку не охоплені ЦРТ: демографічні, стихійні лиха, управління, макроекономічні;
- за характером показників: показники ЦРТ меншою мірою орієнтуються на національні особливості, а представлені більш агреговано – на регіональному та світовому рівні, та уніфіковано; показники сталого розвитку більш диференційовані, орієнтуються на національні особливості, можуть також включати показники, для яких не прийняті норми міжнародних зіставлень, або показники, за якими немає рядів за період, починаючи з 1990-х рр.

В 2006-2007 рр. індикатори ЦРТ приводилися у відповідність з системою показників сталого розвитку, особливо у сфері природних ресурсів, біорізноманіття та зайнятості.

Детальніше ознайомитися з Індикаторами сталого розвитку можна на офіційному сайті ООН за адресою:

<http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/guidelines.pdf>.

На основі системи індикаторів сталого розвитку, запропонованої ООН, розроблені відповідні системи як на регіональних, так і на національних та муніципальних рівнях.

В Європейському Союзі була розроблена своя система індикаторів сталого розвитку. Головними критеріями стали стабільність, гнучкість і компактність, балансування між головними пріоритетами та інтересами країн – членів Євросоюзу з урахуванням наслідків розширення ЄС.

У результаті у відповідності зі Стратегією сталого розвитку (2002 р.) ці індикатори були згруповані в 10 секторів:

- 1) економічний розвиток (ВВП на душу населення, інвестиції, конкурентоспроможність, зайнятість);
- 2) бідність і соціальна виключність (ризик бідності, фінансова бідність, доступ до ринку праці, інші аспекти соціальної виключності);
- 3) старіння населення (частка людей похилого віку, відповідність пенсій, демографічні зміни, фінансова стабільність громадян);
- 4) здоров'я (період життя без хвороб, охорона здоров'я, статок та якість харчових продуктів, менеджмент хімічної промисловості, вплив ризиків навколишнього середовища на здоров'я);
- 5) зміни клімату Землі й енергія (емісії «парникових газів», зміни клімату, енергія);
- 6) виробництво та споживання (матеріалоспоживання в ЄС, еко-ефективність, загальне споживання, сільське господарство, корпоративна соціальна відповідальність);
- 7) менеджмент природних ресурсів (польові птахи, запаси риби, морські екосистеми, ресурси чистої води, використання земельних ресурсів);
- 8) транспорт (споживання енергії на транспорті, зростання кількості транспорту, соціальний та екологічний вимір транспорту);
- 9) глобальне управління (довіра громадян до інститутів ЄС, узгодженість політики, участь громадськості);
- 10) глобальне партнерство (офіційна допомога з метою розвитку, фінансування сталого розвитку, глобалізація торгівлі, менеджмент ресурсів).

Ця система індикаторів мала другий рівень (субсекторальний) – 45 індикаторів, та третій рівень – 98 спеціалізованих індикаторів, які відображали міждисциплінарний підхід і мультиполярний характер сталого розвитку: 86% індикаторів другого та третього рівня охоплювали більше одного вимірювання, а 33% індикаторів – усі три вимірювання: економічне, соціальне та екологічне.

В 2006 р. ЄС оновив Стратегію сталого розвитку, що було обумовлено значним розширенням ЄС в 2004 р. (увійшло 10 країн, більшість з яких з Центральної

та Східної Європи). Ця Стратегія була розроблена теж на основі комплексного підходу із визначенням семи ключових задач:

- чиста енергія,
- сталий розвиток транспорту,
- стійке виробництво та споживання,
- збереження та раціональне використання природних ресурсів,
- суспільне здоров'я,
- соціальні інтеграція, демографія та міграція,
- глобальна бідність.

Загалом, система оцінки сталого розвитку розглядається в ЄС не лише в політичній площині, а дедалі більше перетворюється на практичний механізм, що передбачає розвиток цілої низки практичних заходів. Це й дає підстави нинішню систему вимірювання сталого розвитку в ЄС вважати гнучкою, такою, що постійно переглядається та оновлюється відповідно до змінних умов світового розвитку. Принципами такої системи є постійний перегляд й оновлення відповідно до змінних умов розвитку світу. Найбільш оптимальним терміном перегляду, очевидно, є п'ятирічний, який дає змогу проаналізувати динаміку розвитку та вчасно відкорегувати цілі, завдання й відповідні механізми. Загалом система оцінок має бути орієнтована на кінцевий результат, тобто мати дійові та ефективні механізми впровадження, а їхніми головними критеріями повинні бути надійність та достовірність інформації.

Висновки до розділу 3.

У загальному значенні під «розвитком» розуміють процес удосконалення тих або інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільства або соціально-економічних і матеріальних систем у цілому, досягнення ними принципово якісних характеристик. Економічний розвиток – це виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які приводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур.

Економічне зростання – це кількісна зміна параметрів економічної системи: збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили,

населення, капіталу, інвестицій тощо, які, як правило, сприяють соціально-економічному розвитку. Розвиток та зростання не слід ототожнювати: перший передбачає якісну зміну елементів системи, а другий – кількісну.

Виділяють два типи економічного зростання – екстенсивний та інтенсивний. Щоб економічний розвиток мав сталу тенденцію, він повинен бути збалансованим та самопідтримуваним. Сталий економічний розвиток – це процес структурної перебудови економіки відповідно до потреб збалансованого розвитку виробництва, соціальної сфери, населення і навколишнього природного середовища, технологічного і соціального прогресу. Виникнення концепції сталого розвитку підірвало фундаментальну основу традиційної економіки – необмежене економічне зростання.

До основних факторів виробництва та економічного зростання відносять капітал, працю та землю, а також менеджмент та інновації. Всі фактори можна розділити на дві групи: екстенсивні та інтенсивні. Починаючи з 70-80-х рр. все більше враховується значення природного фактору.

В концепції сталого розвитку капітал має три форми: створений людиною (товари, машини та обладнання, будівлі тощо), людський (праця, навички, знання, творчість) та природний (природні ресурси). Основою концепції сталого розвитку є збереження капіталу, як створеного людиною, так і природного. «Сильна стійкість» вимагає збереження як створеного людиною, так і природного капіталу окремо.

Для визначення результатів впровадження сталого розвитку була розроблена відповідна система індикаторів. Після набуття досвіду їхнього використання, система була перероблена, і в 2007 р. був виданий її третій варіант, який складався з базового набору із 50 індикаторів. Система показників сталого розвитку знаходиться у взаємозв'язку із системою показників Цілей розвитку тисячоліття.

В Європейському Союзі була розроблена своя система індикаторів сталого розвитку. Головними критеріями стали стабільність, гнучкість і компактність, балансування інтересів усіх країн – членів Євросоюзу.

Питання для самоконтролю

1. Що таке економічний розвиток та економічне зростання, які їхні критерії?
2. Що таке фактори економічного зростання?
3. Назвіть класичні та новітні фактори економічного розвитку.
4. Коли співпадають фактори економічного розвитку і економічного зростання?
5. Які основні форми має капітал в теорії сталого розвитку?
6. Поясніть сутність «слабкої» та «сильної стійкості».
7. Розкрийте сутність концепції «критичного природного капіталу».
8. Навіщо потрібні індикатори сталого розвитку?
9. Коли була розроблена перша система індикаторів сталого розвитку та яка її структура?
10. Які критерії визначення показників сталого розвитку?
11. Назвіть основні теми в системі індикаторів 2007 р.
12. Які теми, підтеми та показники економічних індикаторів сталого розвитку третьої редакції?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1) Роль знань та кваліфікації трудових ресурсів у переході на засади сталого розвитку?
- 2) Роль науково-технологічного фактора у забезпеченні сталого розвитку.
- 3) Порівняння техногенної (традиційної) концепції економічного розвитку з концепцією сталого розвитку.
- 4) Порівняння систем індикаторів сталого розвитку 1996 р. та 2007 р.
- 5) Аналіз змін в економічних показниках сталого розвитку, що пропонуються ООН.
- 6) Аналіз змін в екологічних показниках сталого розвитку, що пропонуються ООН.

7) Порівняння систем показників сталого розвитку, що пропонуються ООН.

Тести для самоконтролю

1. Базовий набір індикаторів стійкого розвитку поділяють на:

- а) соціальні
- б) економічні
- в) екологічні
- г) політичні
- д) демографічні
- е) правильні відповіді – а, б, в,
- є) правильні відповіді – а, в, г.

2. Сталий розвиток – це розвиток, який:

- а) забезпечує стійкі темпи економічного зростання,
- б) забезпечує стійке зростання багатства нації,
- в) забезпечує потреби в поступальному інноваційному розвитку,
- г) забезпечує потреби нинішнього покоління без завдання шкоди можливості майбутнього покоління забезпечити свої власні потреби.

3. Економічний розвиток – це:

- а) кількісна зміна параметрів економічної системи: збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили, населення, капіталу, інвестицій тощо,
- б) соціальні зміни, що здійснюються на загальних принципах,
- в) виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які приводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур,
- г) сукупність взаємопов'язаних процесів нагромадження капіталу (мобілізації ресурсів), розвитку виробництва та підвищення продуктивності.

4. Економічне зростання – це:

- а) кількісна зміна параметрів економічної системи: збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили, населення, капіталу, інвестицій тощо,
- б) соціальні зміни, що здійснюються на загальних принципах,
- в) виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які приводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур,
- г) сукупність взаємопов'язаних процесів нагромадження капіталу (мобілізації ресурсів), розвитку виробництва та підвищення продуктивності.

5. Основні характеристики глобальної рівноваги:

- а) обсяг капіталу і чисельність населення залишаються постійними, темпи народжуваності і смертності та попит на капітальні вкладення (інвестиції) і амортизація – однакові;
- б) початкові значення народжуваності, смертності, інвестицій та амортизації – мінімальні;
- в) рівні, на яких стабілізується капітал і чисельність населення, та співвідношення між ними встановлюються відповідно до суспільних потреб,
- г) всі відповіді правильні,
- д) правильні відповіді а, б,
- е) правильні відповіді б, в.

6. Фундаментальна основа традиційної економіки – це:

- а) необмежене економічне зростання,
- б) обмежене економічне зростання,
- в) обмежене ресурсами економічне зростання,
- г) необмежений економічний розвиток.

7. Традиційні фактори економічного розвитку – це:

- а) земля, праця, природні ресурси,
- б) земля, праця, капітал.

- в) праця, технології, капітал,
- г) капітал, праця, управління.

8. До новітніх факторів економічного зростання відносять:

- а) капітал, праця,
- б) праця, технології,
- в) технології, управління,
- г) управління, капітал.

9. Які з перерахованих груп факторів відносять до екстенсивних факторів економічного зростання?

- а) збільшення чисельності зайнятих; збільшення фізичного обсягу капіталу; залучення додаткових природних ресурсів
- б) технологічний прогрес; рівень освіти та професійної підготовки кадрів; економія за рахунок зростання масштабу виробництва; покращення розподілу ресурсів;
- в) збільшення чисельності зайнятих; технологічний прогрес; збільшення фізичного обсягу капіталу, покращення розподілу ресурсів;
- г) залучення додаткових природних ресурсів; рівень освіти та професійної підготовки; економія за рахунок зростання масштабу виробництва.

10. Які групи факторів відносять до інтенсивних факторів економічного зростання?

- а) збільшення чисельності зайнятих; збільшення фізичного обсягу капіталу; залучення додаткових природних ресурсів
- б) технологічний прогрес; рівень освіти та професійної підготовки кадрів; економія за рахунок зростання масштабу виробництва; покращення розподілу ресурсів;
- в) збільшення чисельності зайнятих; технологічний прогрес; збільшення фізичного обсягу капіталу, покращення розподілу ресурсів;
- г) залучення додаткових природних ресурсів; рівень освіти та професійної підготовки; економія за рахунок зростання масштабу виробництва.

11. "Неокласична теорія" екологічного регулювання була створена
 - а) А. Пігу
 - б) В.І.Вернадським
 - в) Д.Медоузом
 - г) У.Ростоу
12. Концепція ноосфери була створена
 - а) А.Пігу
 - б) В.І.Вернадським
 - в) Д.Медоузом
 - г) У.Ростоу
13. Доповідь Римському клубу «Межі зростання» була написана групою вчених під керівництвом
 - а) А.Пігу
 - б) В.І.Вернадського
 - в) Д.Медоуза
 - г) У.Ростоу
14. Основою концепції сталого розвитку є
 - а) збереження капіталу, створеного людиною, який може замінити природний,
 - б) збереження природного капіталу,
 - в) збереження капіталу як створеного людиною, так і природного окремо,
 - г) збереження капіталу, створеного людиною.
15. Основою концепції традиційної економіки є
 - а) збереження капіталу, створеного людиною, який може замінити природний,
 - б) збереження природного капіталу,
 - в) збереження капіталу як створеного людиною, так і природного окремо,

г) збереження капіталу, створеного людиною.

16 «Слабка стійкість» – це:

а) збереження створеного людиною і природного капіталу в сумі, коли частина природного може бути замінена створеним людиною,

б) збереження природного капіталу,

в) збереження капіталу як створеного людиною, так і природного окремо,

г) збереження капіталу, створеного людиною.

17. «Сильна стійкість»- це:

а) збереження створеного людиною і природного капіталу в сумі, коли частина природного може бути замінена створеним людиною,

б) збереження природного капіталу,

в) збереження капіталу як створеного людиною, так і природного окремо,

г) збереження капіталу, створеного людиною.

18. Необхідність у розробці індикаторів сталого розвитку була визначена в

а) Декларації Ріо,

б) Декларації тисячоліття,

в) Порядку денному на XXI століття,

г) Цілях розвитку тисячоліття.

19. Індикатори сталого розвитку – це:

а) певні доступні для спостереження та вимірювання характеристики, нормативи і умови, які дозволяють робити висновки про стан та зміни сталого розвитку,

б) певні напрямки, за якими здійснюється аналіз сталого розвитку,

в) показники, що чисельно відображають соціально-економічні та інші явища і процеси,

г) система ознак, що дозволяють оцінити стан екосистеми.

Література використана

1. Вернадський В.И. Философские мысли натуралиста. Разд.1. Научная мысль как планетное явление. – М: Наука, 1988. – 208 с.
2. Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики // Вопросы экономики. – 2000. -№4. – С. 137-156.
3. Платонов Г.В., Гирусов Э.В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере // Вестник Московского университета. – Сер. философия. –1997. – №1. – С. 54.
4. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие под общей редакцией проф. В.П. Колесова (экономический факультет МГУ), 2-е издание, дополненное и переработанное. – М.: Права человека, 2008. – 636 с.
5. Эндрес А. Экономика окружающей среды: Введение / Перевод с нем. С.И. Дорогунцова, Б.И. Данилишина. – К.: Либідь, 1995. – 143 с.
6. Daly Herman, Cobb John. 1994. For the Common Good. Boston: Beacon Press. – 72 p.
7. Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point: the second report of the Club of Rome. N.Y., 1974. – 31 p.
8. Pigov A. The Stationary State. London, "Macmillan", 1935. – 125 p.
9. Coase R. The Problem of Social Chois, Jovrnal of Law and Economics, vol. 3, 1960.
10. United Nations. Indicators of Sustainable Development: Framework and Methodologies, United Nations Sales Publication No. E. 96. II. A. 16 (New York, August 1996).

Література рекомендована

1. Глобальное устойчивое развитие: Моногр. / О.Г.Белорус, Ю.М.Мацейко; Киев. нац. экон. ун-т им. В.Гетьмана, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений НАН Украины, Междунар. ин-т глобалистики, Междунар. асоц. "Украина-Рим. клуб". – К., 2006. – 486 с.
2. Единство и взаимосвязь понятий в модели: "Экологическая опасность – экологическая безопасность – устойчивое развитие" в экологической политике Украины и России / И.Е. Павлов // Екол. безпека прибереж, та шель-

фовой зон та комплекс, використ. ресурсів шельфу: зб. наук. пр. – 2003. Вип. 8. – С. 233-246.

3. Економічне зростання" чи "економічний розвиток"? / Б. Ревчун // Економіка України. – 2003. – № 6. – С. 85-88.
4. Основи стійкого розвитку: Навч. посіб. / Л.Г.Мельник. – Суми, 2006. -383 с.
5. Устойчивое развитие – будущее человечества / В.И. Назаров // Наука та наукознавство. – 2008. -№ 3. -С. 20-27.
6. Устойчивое развитие: теория, методология, практика: учебник / Ред.: Л.Г.Мельник. – Сумы: Унив. кн., 2009. – 1216 с.
7. Устойчивое экономическое развитие: понятие и направление исследований / Е. Шубравская // Экономика Украины. – 2005. – № 1. –С. 36-42.

Інтернет-посилання

1. Офіційний сайт ООН // www.un.org.
2. Офіційний сайт Комісії зі сталого розвитку. Division for Sustainable Development (DSD) // www.un.org/esa/dsd/dsd/dsd_index.shtml.
3. Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. Third Edition. Social Affairs Economic & United Nations. October 2007. // www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/guidelines.pdf.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ДРУГЕ ВИДАННЯ

Теорія і практика сталого розвитку суспільства як на глобальному, так і на національному, регіональному, місцевому рівні є відображенням об'єктивної потреби переорієнтації економічного, усього суспільного розвитку з урахуванням нагальної вимоги збереження природного та людського потенціалу для нинішнього та прийдешніх поколінь. Реалізація цієї об'єктивної потреби, її повнота і глибина значною мірою залежить від суб'єктивних факторів. Йдеться не лише про розуміння зазначеної потреби, а й про ставлення до неї, опанування шляхів реалізації, готовність людей активно підтримувати відповідну стратегію, особисто брати участь у її реалізації.

Сталий розвиток суспільства стосується усіх без винятку вищих навчальних закладів, дуже різних за освітнім спрямуванням, можливостями, складом науковців, традиціями і ще багато чим. І саме завдяки такій строкатості можна виробити загальні підходи, методологію формування навчальних курсів, викладання тих чи тих проблем, пошуку шляхів та засобів їх розв'язання.

ОПУБЛІКОВАНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ПІДТРИМКИ
ШВЕЙЦАРСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ
У РАМКАХ ПРОЕКТУ
«МУНІЦИПАЛЬНА ПРОГРАМА ВРЯДУВАННЯ
ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ»

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Швейцарська Конфедерація